

здоровѣ та ін. (Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / К. Зіновійв – Київ, 1971) Розглядані форми використовував і І. П. Котляревський: *виляя, лежа, літая, примітя, сидя, стоя, шутя* (Ващенко В. С. Лексика «Енеїди» І. П. Котляревського: покажч. слововживання / В. С. Ващенко, Ф. П. Медведєв, П. О. Петрова. – Харків : Вид-во ХДУ, 1955. – 208 с.).

Отже, мовна практика Тараса Шевченка засвідчує органічний зв'язок зі староукраїнською літературно-писемною традицією на всіх мовних рівнях і є переконливим доказом того, що цілковитого розриву між старою українською літературною мовою та новою українською літературною мовою не відбулося.

Тетяна Коць

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І СТАНОВЛЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ

Мовотворчість українських письменників – це не тільки відносно стабільний і уніфікований, але й значною мірою диференційований комплекс лінгвальних засобів, який відображає тенденції відбору, збереження, розрізнення варіантних і синонімічних способів вираження. Історію формування літературного зразка виразно відбиває мова художньої літератури. Вже понад два століття «від Котляревського і до початку ХХІ століття українська мова зберігає ті характерні ознаки літературного стандарту, які по-перше, вирізняють

її з-поміж інших літературних мов, по-друге, відрізняють саме цей часовий відтинок від попередніх віків писемно-літературної практики» (Єрмоленко С. Я. Мова й українознавчий світогляд / С. Я. Єрмоленко. – Київ : НДГУ, 2007. – С. 258).

Т. Шевченко творив у період, що М. М. Пилинський схарактеризував як виявлення і уточнення майбутніх норм на всіх рівнях мови, особливо в лексиці. У суспільно-політичних умовах, коли навіть М. Максимович, хоча й обстоював незалежний статус української мови, не заперечував поширеної думки про її функцію нарощення лексичного потенціалу російської мови і вважав придатною лише для народної поезії, Т. Шевченко зумів створити літературний зразок, еталон, навколо якого об'єднався увесь національний простір, усі його сучасники і всі наступні покоління. Саме сприйняття українцями змісту і форми промовленого слова утвердило митця в статусі основоположника літературної мови. У 1847 році в передмові до другого нездійсненого видання «Кобзаря» поет наголошував на необхідності піднесення рівня національної літератури через глибоке пізнання життя народу, володіння рідною мовою, на потребі свідомої діяльності літераторів і громадських діячів. Митець зазначав: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди» (Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6-ти т. / Т. Шевченко // Відп. ред. : В. І. Касьян. – Т. 6. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1964. – С. 314). В умовах бездержавності творчість поета стала стриж-

нем об'єднання українського простору, символом української нації насамперед тому, що він сам завжди був народом, жив його життям і поняттями, промовляв його простою, зрозумілою мовою, йшов на багато років попереду в осмисленні національних, загальнолюдських категорій.

Творчо використавши надбання попередніх епох, Т. Г. Шевченко створив свою власну стильову манеру, що поєднує романтичну на фольклорно-пісенній основі й епічно-розмовну форми, з багатством усіх виражальних (максимально доступних для сприйняття) мовних засобів.

Шевченкове слово й досі залишається класичним зразком літературної мови, яка з благословення поета жила і розвивалася. Незаперечним є той факт, що поет зумів максимально відійти від книжної традиції, яка була особливо відчутною в І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка та інших митців нового періоду історії української літератури, і утвердити народно-розмовну стихію. Проте в живій мові того часу активно продовжували функціонувати церковнослов'янізми, книжні слова, джерелом яких була церковна сфера, у якій, як відомо, українську мову почали впроваджувати лише на початку ХХ століття. Церковнослов'янізми були на той час єдиними можливими назвами понять не тільки християнського віровчення, а й адміністративної сфери. Вони адаптовувалися в мові, як і будь-які інші запозичення, відтворювали сакральний зміст відповідних понять, а часто вживалися і як нейтральні одиниці. Тарас Шевченко зберігає урочисте, піднесене звучання

церковнослов'янізмів, і вміло поєднує їх високе звучання зі зниженою розмовною лексикою для створення контрасту. Стилiстично виправданими маркерами соціального, національного і духовного життя першої половини ХІХ ст. можна вважати слова *писаніє, благоденствує, узрити, глаголи, беззаконіє, возвістить, смиреніє, уповати, восплач, непотребная, незряці* тощо, напр.: *Святе писаніє читай,/ Читай, читай та слухай дзвона,/ А серцеві не потурай* (Цит. за: Шевченко Т. Зібрання творів у шести томах / Т. Шевченко // Ред. кол. М. Г. Жулинський та ін. – Київ : Наукова думка, 2003. – Т. II. – С. 51); *І хилитесь, як і хилились/ І знову шкуру дерете/ З братів незрящих, гречкосіїв* (I, 349); *Од молдованина до фіна/ на всіх язиках все мовчить,/ Бо благоденствує* (I, 345). Фонетичний церковнослов'янiзм на зразок *матер*, який вживає автор як одну з номінацій Богородиці, протиставлено українському варіантові *мати* – назві звичайної, земної жінки, напр.: *Не плакала б Матер Божя/ В Криму за Україну* (II, 44); *Взяли з собою Матер Божу,/ А більш нічого не взяли,/ І в Крим до хана понесли/ На нове горе Запорожжя* (II, 44); *Зомлів Марко,/ Й земля задрижала./ Прокинувся... до матері –/ А мати вже спала* (I, 342).

У час, коли творив Тарас Шевченко, писемна мова мала багато варіантних засобів вираження через залучення до вжитку розмовних і діалектних форм слів, що зберігали фонемний склад староукраїнської мовної системи. Це насамперед іменникові і прикметникові форми з відмінностями у складі голосних фонем: *запечку, крихотний,*

розкошний, война, веселля, річей, Межигор'я. Як варіанти функціонують *регот* і *регит*, *явор* і *явір*, *радоість* і *радіість*, *молодоість* і *молодіість*, *корень* і *корінь*, *осень* і *осінь* тощо. Послідовне чергування [o] з [i], [e] з [i] відбувалося ще в староукраїнській мові княжої доби. Воно є однією з характерних ознак сучасної української літературної мови і стосується форм, в яких крім закону відкритого і закритого складів діє закон аналогії. Вживання застарілих варіантів підтримував живий струмінь діалектної мови, зокрема наддніпрянських говірок (див. Атлас української мови. – Т. I. – К., 1984. – С. 141–168; далі – АУМ), напр.: *Щоб мечі-шаблі гострили/ Та збирались на веселля,/ На веселе погуляння,/ На кроваве залицяння* (II, 56); *Нездужає Катерина,/ Ледве-ледве дише.../ Вичуняла та в запечку дитину колише* (I, 94); *Иди, Петре, в Межигор'я/ Молитися Богу* (I, 166); *Розказали кобзарі нам/ про війни і чвари* (II, 45). Проте в мові Т. Шевченка давні фонетичні варіанти – явища поодинокі, напр. *веселля* вжито всього один раз, *весілля* – п'ятнадцять, *запечку* – два, *запічку* – 6 (Конкорданція поетичних творів Тараса Шевченка. – Нью-Йорк; Торонто, 2001. – Т. I. – С. 200, 587; далі – Конкорданція), напр.: *Розвернулося весілля./ Музикам робота. І підковам. Вареною/ Столи й лави миють* (II, 95). Слово *війна* натомість мало лише стару книжну форму – *война* (Конкорданція, I, 263).

Меншою мірою мова Тараса Шевченка репрезентує староукраїнські прикметникові фонетичні зразки: *А своєї ся крихотна надо мною ляже/*

Та про долю, моє горе,/ Чужим людям скаже (I, 98); *Мій краю прекрасний, розкошаний, багатий!/
Хто тебе не мучив?..* (II, 95). Переважає в текстах форма *вечірній* (3 рази), *вечерне* вжито 1 раз лише в поєднанні зі словом *сонечко* в поемі «Сон» тощо, напр.: *Зоре моя вечірняя,/ Зійди над горою,
/ Поговорим тихесенько/ В неволі з тобою* (II, 24); *Поник старю буй-головою./ Вечерне сонечко гай золотило,
/ Дніпро і поле золотом крило* (II, 231).

Загалом можна стверджувати, що в мові поета староукраїнські, книжні варіанти відходять на другий план, найуживанішими стають народно-розмовні форми як норма літературної мови, зокрема і в нових закритих складах, напр.: *ніч – ночі, рік – року, рід – роду, кінь – коня, попіл – в попелі, курінь – курені*.

Збереження давнього **о** можна простежити і у вживанні форми прийменника-префікса **од** та відсутності форми **від**, що було властиве рідним говіркам письменника: *одвертались, одпочили, оддали, од рук, од сонця, од людей* тощо, напр.: *Од споконвіку і донині/ Ховалась од людей пустиня,
/ А ми таки її найшли* (II, 59); *Отут, бувало, із-за тину/ Вилась квасоля по тичині,
/ Із оболонками вікно/ В садочок літом одчинялось...* (II, 171).

Варіантність поширена і в словах з так званими вторинними, а також давніми **о**, **ъ**, які змінилися на **і** в префіксах, у закритих за походженням складах (Курс сучасної української літературної мови. – К., 1951. – С. 254–256). Так, Тарас Шевченко вживав форми *піду, підеш, зійшло, розігнати, діждати і зострінуться, зострівсь, дознавшись, возь-*

міть, зо мною, напр.: *А зо мною зострінуться –/ Мов недобачають* (I, 82); *Нащо живеш?/ Чого бажаєш?/ І, не дознавшись, умираєш,/ А покидаємо діла* (II, 53); *Возьміть мої гетьманській/ Клейноди, панове,/ Та однесіть москалеві...* (II, 165). Тут перерозподіл між варіантами приблизно однаковий, напр. дієслівні форми *возьміть, возьмеш* і т. ін. вжито 18 разів, *діждати, діждеш* тощо – 17 (Конкорданція, I, 263, 412).

Відбиттям живої народної мови є вживання іменників *птаха, співа, вірша* в жіночому роді (літературна норма засвоїла *птах, спів, вірш* у чоловічому роді), напр.: *Ще був тойді... От як на те/ Не вбгаю в віршу цього слова.../ Тойді здоровий-прездоровий* (II, 87). Форми жіночого роду активно функціонували в мові до другої половини ХХ століття. Народна пісня і поезія зберігають їх і сьогодні.

Однією з ознак української мови першої половини ХІХ століття, зокрема й наддніпрянського діалекту (АУМ, 136), було непослідовне вживання протетичних приголосних **в** і **г**, що зафіксовано і в мові Шевченка. Без приставного приголосного вжито слова *в усі, по улиці, огонь, овця, по оріхи*, напр.: *Кругом, як в усі, все мовчить./ Аж гульк – з Дніпра повиринали/ Малії діти, сміючись* (I, 75); *Пішов кобзар по улиці –/ З журби як заграє* (I, 88). Проте форми *він, вона, воно, віконце, відсіль, відтіль* тощо уже засвідчували тенденцію до поширення протетичних приголосних, що й усталилося в літературній мові.

Варіантністю була позначена відмінкова парадигма іменників. Не мали чіткого розмежування

форми родового відмінка іменників II відміни чоловічого роду, паралельно вживалися закінчення **-у(-ю)** і **-а(-я)**: *закона, ліса, лісу, народа, часа, часу, світа, світу*, напр.: *Може, пташкою прилине/ Милій з того **світа*** (I, 14); *Сторожка стане з того **світу**,/ Не дасть святого розпінать* (I, 154). В абстрактних іменниках переважало закінчення **-у** (*світу* – 32 рази, *світа* – 24; *часу* – 8, *часа* – 1 – див. Конкорданція, II, 1570, 1988). Такі відмінкові форми як варіанти кваліфікували українські граматики ще і в другій половині XX століття (див. Сучасна українська літературна мова. Морфологія; за ред. В. М. Русанівського. – Київ : Наукова думка, 1969. – С.73).

В іменниках чоловічого роду II відміни з суфіксом **-ин**, випадним у формі множини в називному відмінку, під впливом народнорозмовної традиції було поширене закінчення **-е**: *люде, цигане, християне, римляне*. Як варіанти, ці самі іменники функціонують з флексією **-и** (напр., *християни* вжито 3 рази, *християне* – 2 – Конкорданція, III, 1964), що й усталилася в літературній мові, напр.: *Та й тільки ж то! Ми не **погане**,/ Ми настоящі **християне**...* (I, 345); *Вже повимирали/ Тії **люде**, мої свідки, /Праведнії **люде*** (II, 240). *Нема кращого й не буде./ – Дивуйтєся, **люди**! /Нема кращого, а долю.../ Долю роздобуде* (I, 258).

На тлі тогочасного літературного процесу помітним є вживання закінчення **-ах** у місцевому відмінку множини з прийменником **по** (у письменників XIX ст. переважала флексія **-ам**): *по улицях, по селах, по нотах, по келіях,*

по шляхах, напр.: *По горищах, по коморах,/ По льохах, усюди/ Всіх уклали, все забрали* (I, 161).

Під впливом книжної традиції поет вживав старослов'янські повні закінчення в орудному відмінку однини в іменниках жіночого роду: *кровію, смертію*, напр.: *Людською кровію шинкує/ І Рай у найми оддає!* (II, 289). У знахідному відмінку зафіксовано поодинокую давню книжну форму *о смерті*; у місцевому – варіанти *у гаї* (33 рази), *у гаю* (14 разів); у родовому множини – *звірей* тощо, напр.: *Так ти, і Україна,/ І Дніпро крутоберегий,/ І надія, брате,/ Не даєте мені Бога/ О смерті благати* (II, 61); *У гаї пташка не співає –/ Й її з собою занесла,/ В яру криниця завалилась...* (I, 14); *Промовила: «Не вернуса!/ В далекому краю/ В чужу землю чужі люди мене заховать* (I, 97); *І праведно Господь великий,/ Мов на звірей тих лютих, диких/ Кайдани повелів кувать* (I, 54).

Природним для мови ХІХ ст. було вживання нестягнених форм прикметників в називному та знахідному відмінках однини жіночого та середнього роду і називного відмінка множини: *Боже небо голубеє/ І те помарніло* (II, 36); *Злая доля, може, по тім боці плаче,/ Сироту усюди люде осміють* (I, 91); *Щоб понесли буйнесенькі/ За синєє море/ Чорнявому зрадливому/ На лютее горе* (I, 84); *Літа мої молодії/ Марно пропадають* (I, 84). Такі форми активно функціонували в мові й на початку ХХ ст., що засвідчують тогочасні граматики (Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. – Харків; Київ : Література

і мистецтво, 1931. – С. 98). У мові Кобзаря вони часто виконують стилістичні функції, надають поезії народнопісенного звучання: *І думнеє/ Чоло похмарніло.../ Мабуть, щось тяжке, тяжкеє,/ Вимовить хотілось* (II, 42); *Гори мої високії,/ Не так і високі,/ Як хороші, хорошії/ Блакитні зда- лека* (II, 39). Проте в мовній практиці Т. Шевченка виразно простежувалася тенденція до вживання стягнених форм прикметників, напр.: *Вміла мати брови дати,/ Карі оченята,/ Та не вміла на сім сві- ті/ Щастя-долі дати* (I, 95); *А без долі біле личко –/ Як квітка на полі... (I, 96); Якби сама, ще б ні- чого,/ А то й стара мати* (I, 92).

У місцевому відмінку однини прикметни- ків функціонували варіантні закінчення **-ім/- ому**. Форми на **-ім** залишалися продуктивними ще й на початку ХХ ст. (див. Тимченко Є. Українська грамати́ка / Є. Тимченко. – Київ : Друкарня Корчак- Новицької, 1917. – С. 118). Природними вони були й для Тараса Шевченка, напр.: *Поставили в Іржа- виці/ В мурованім храмі./ Отам вона й досі плаче/ Та за козаками* (II, 46); *Чи очі карі тебе шукають/ На небі синім? Чи забувають?* (II, 35). Спо- стерігаємо тенденцію до вживання форм на **-ім** в конструкціях з прийменником **на**, **-ому** – з при- йменником **по**, напр.: *Плавай, плавай, лебедонь- ко!/ По синьому морю –/ Рости, рости, топо- ленько!* (I, 87).

У Шевченкових поезіях часто вживані фор- ми особового займенника 3-ої особи однини без епентетичного **н** в прийменникових конструкціях в усіх відмінках однини і множини, крім орудно- го, та прийменникових форм родового і знахідно-

го відмінків однини жіночого роду: *до його, коло його, за його, по її, до їх*, напр.: *Коло його стара мати/ Сидить на ослоні* (I, 96); *Ведуть коня воронного,/ Розбиті копита.../ А на йому сиделечко,/ Хустиною вкрите* (II, 57). Такі форми займенника поширені в мові усіх письменників XIX ст. Як нормативні зразки, властиві літературній мові, їх кваліфікували всі граматики початку XX ст.

Сильна на той час книжна традиція позначилася на збереженні суфікса **-ова-** в дієсловах недоконаного виду (такі форми переважали зокрема в І. Котляревського): *будовати, муровати, полудновать, бенкетувати, рятувати, купували, сумувати, торговать*, напр.: *Як погнали на болото/ Город будувати./ Як плакала за дітками/ Старенькая мати* (II, 45); *І цілу ніч бенкетували/ Ченці, барони... всі пили...* (I, 295); *Минулося. Іди лишень/ Полудновать лагодь,/ Гуляючи, як той казав,/ Шматок хліба з'їсти* (I, 300). Про намагання Тараса Шевченка відійти від застарілих форм свідчить вживання варіантів *будувати – будувати, руйнувати – руйнувати, панували – панували, шанувати – шанувати, наповати – напувати* тощо.

У Шевченковій мові виразно виявляється чергування м'якого д в кінці основи 1-ої особи однини теперішнього і майбутнього часу дієслів II дієвідміни із **ж** та **дж** (у літературній мові усталився варіант із **дж**), хоч у наддніпрянських діалектах була поширена форма з пом'якшеним д (*ходю, сидю, будю, водю* – див.: Шахматов О. О., Кримський А. Ю. Нариси з історії української мови / О. О. Шахматов, А. Ю. Кримський. –

Київ, 1924. – С. 183–185): *похожу, провозжала, сижу, насажу*, напр.: *Сижу собі та все дивлюся/ На хрест високий із тюрми* (II, 245).

Характерним для мови ХІХ століття, як за свідчує вся художня література, була традиційна форма теперішнього часу від дієслова *бути* – *єсть*, яка вийшла з ужитку лише в першій половині ХХ ст., напр.: *Єсть на світі доля/ А хто її знає?/ Єсть на світі воля,/ А хто її має* (I, 99); *Не плач, серце, єсть у мене/ І сила, і воля,/ Люби мене, моє серце,/ Найду свою долю* (II, 201).

Для мови Шевченка характерне вживання давніх форм наказового способу дієслова другої особи однини і множини під наголосом на передостанньому складі, а також у формах із суфіксом *-ну-* в інфінітиві після приголосного (II дієслівний клас давньоруської мови), а також у дієсловах з основою на *л* або *р* після приголосного: *прилини, в'яжіте, моліте, молитесь, любіте*, напр.: *Беріть мене! Беріть, в'яжіте,/ Ведіть до пана у світлицю* (II, 107); *Любітеся, брати мої,/ Україну любіте/ І за неї, безталанну,/ Господа моліте* (II, 11); *Прилини до мене/ Хоть на одно слово/ Та про Україну заспівай* (I, 91). У мові Кобзаря такі форми поряд з іншими церковнослов'янськими елементами (на фонетичному, морфологічному, лексичному і синтаксичному рівнях) мають стильове призначення – для підкреслення сакральності, урочистості мови. Функціональні можливості підтримують збереження імперативних варіантів, зокрема в художньому стилі, впродовж усієї історії літературної мови.

Засвоений літературною мовою займенник *цей* мав староукраїнську форму *сей*, напр.: *Тяжко мені сиротою/ На сім світі жити* (I, 84); *І привів мене старого,/ На сі святі гори* (II, 42).

Відображенням ще не усталених у мові, різноманітних книжних, діалектних форм є вживання варіантів прислівників *тоді, ніде* (*тойді, тогді, тоді, нігде, ніде*), напр.: **Тогді**, хвиля, неси з милим;/ *Куди вітер віє!* (I, 80); **Тойді** повісили Христа./ *Й тепер не втік від Марії!* (II, 38); **Тоді** я веселий./ **Тоді** я багатий./ *Як буде серденько/ По волі гуляти* (I, 199); **Нігде** невесело мені./ *Та, мабуть, весело й не буде* (II, 38).

Мовне чуття, освіченість, талант допомагали Кобзареві знаходити найбільш прийнятні для масової свідомості лінгвальні форми. Тарас Шевченко у вираженні думок, прагнень українського народу йшов попереду своєї епохи не лише в осмисленні національних, соціальних проблем, а й у доборі мовних засобів, які стали справжнім естетичним, літературним зразком для всього мовного простору, для всіх поколінь українців.

Лариса Масенко

ОПОЗИЦІЯ «УСНЕ – ПИСЕМНЕ» У МОВІ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Одна з ключових опозицій Шевченкової поезії пов'язана із художньо-смісловою інтерпретацією різних форм мовного буття, а саме з протиставленням писемної мови усному мовленню.